

Тыва дылды 10 класстарга өөредириниң программазынга тайылбыр бижик.

Тыва дыл - тыва нацияның дылы болур. Ында тыва улустуң төрөөн дылын сайзырадып келген байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының чедишкиннери мөөңнеттинген. Ол тыва культураның - улустун аас чогаалының, литератураның, театр уран чүүлүнүң болгаш уран чүүлдүң өске-даа янзыларының, парлалганың, эртемниң, ажил-херек чорудулгазының, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы апарган. Ынчангаш тыва дылды өөредириниң ажилчын программазы үндезин деңнелге РФ-тиң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң тыва дылдың чижек программазынга үндезилеп делгеренгей кылдыр тургустунган.

Программа дараазында хоойлу, доктаал, саавырларның негелделеринге таарыштыр кылдынган:

- Россия Федерациязының Конституциязы (01.07.20 ч. чаарттынганы-биле) ст. 26;
- Федералдыг хоойлу. 29 декабрь 2012 ч. № 273-ФХ «Россия Федерациязының өөредилге дугайында хоойлузу»;
- Федералдыг хоойлу. 03.08.2018 ч. № 317-ФХ «Россия Федерациязының өөредилге дугайында хоойлузунуң 11 и 14 статьяларынга чаартылгалар кириериниң дугайында»;
- Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының 17 декабрь 2010 ч. № 1897 дужаалы «Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарын бадылаарының дугайында» (Россия Федерациязының өөредилге, эртем яамызының 31 декабрь 2015 ч. № 1577 дужаалды редакторлааны -биле);
- Тыва Республиканың Конституциязы (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле) ст.5, 24;
- Хоойлу ВХ-1 «Тыва Республикада дылдарның дугайында» от 31.12.2003 ч. № 462 (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле);
- Тыва Республиканың Хоойлузу 21.06.2014 ч. № 2562 ВХ-1 «Тыва Республикага өөредилге дугайы» (02.06.2019 ч. чаарттынганы-биле).

Программаның ады болгаш авторлары:

1.10-гу класстың тыва дыл программазын Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң күрүне стандартының национал-девискээр кезээнге дүүштүр

Күрүнениң Федералдыг өөредилге стандартарының негелделери-биле тургускан.

2. Тыва дыл. 10-11 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному / Е. М. Куулар, Н. Д. Сувандии, С. Э. Лопсан. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2023. — 244 ар.класстарга тыва дылды өөредир чижек Программасын даянган.

Тыва школаларга, өөредилге черлеринге төрөөн дылды өөредири уругларның угаан-медерелин сайзырадырынга, оларны эки мөзү-шынарга кижизидеринге хөй таарымчалыг аргаларлыг. Төрөөн дылын шингээди алыры - өөреникчилерге өске эртемнерни билип албышаан, долгандыр турар амыдырал, бойдус билиглерин калбартып, улуг салгалдын дуржулгазын ажыглап билиринге чанчыктырар.

Тыва-дыл тыва нациянын дылы болур. Ында тыва улустун төрөөн дылын сайзырадып келген байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының чедишкени мөөңнеттинген. Ол-тыва культураның-улустун аас чогаалының, литератураның, театр уран чүүлүнүн болгаш уран чүүлдүн өске-даа янзыларының, парлаганың, эртемниң, ажыл-херек чорудулгазының, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы апарган.

Ынчангаш тыва дылды өөредириниң программазы үндезин (базовая) деңгелге Тыва Республиканың Өөредилге яамызының «5-11 класстарга Программалар. Тыва дыл. Харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. Тыва аас чогаалы болгаш литература» деп номунга үндезилеп делгеренгей (развёрнутая) кылдыр тургустунган.

Тыва школаларга, өөредилге черлеринге төрөөн дылды өөредири уругларның угаан медерелин сайзырадырынга, оларны эки мөзү-шынарга кижизидеринге хөй таарымчалыг аргаларлыг. Төрөөн дылын шингээди алыры-өөреникчилерге өске эртемнерни билип албышаан, долгандыр турар амыдырал, бойдус билиглерин калбартып, улуг салгалдың дуржулгазын ажыглап билиринге чанчыктырар.

Тыва дылды өөредириниң сорулгалары, кылыр ажылдары.

Сорулгалары:

-өөреникчилерге фонетика, лексика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис), стилистикага тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерин практика кырынга билириниң мергежилдерин ,чаңчылдарын хевирлээр;

-шын бижириниң, бижик демдектерин шын салырының быжыг чаңчылдарын бээр;

-алган теориялыг билиглеринге даянып, программа негелделеринге дүүштүр боттарының

бодалдарын аас, бижимел харылзаалыг чугаага илередири;

-литературлуг дылдың нормаларына чанчыктырар, сөс курлавырын байыдар, чугаазының культуразын бедидер;

-ниитилел амыдыралына тыва дылдың ужур-дузазын, хөгжүлдезин, өске дылдар аразында ээлеп турар туружун бөдүүн билиглер-биле таныштырар;

-төрөөн дылына камныг, сонуургалдыг, хандыкшылдыг болурунга кижизидер;

-өөреникчилерни номга, шын, меделдиг, аянныг номчуурунга сундулуг болурунга кижизидер, боттары боданып өөрениринге чанчыктырар;

-мөзу-шынар, эстетика, куш-ажыл талазы-биле кижизидилгеге бүрүнү-биле ажыглаар; харысалгалыг болурунга, өөредилгениң, күш-ажылдың сагылга-чурумунга кижизидер.

Бо сорулгаларны чедип алырда башкының ниити культурлуг деңгелин бедидери, дыл эртеми, методика, ниити педагогика, ИКТ, чаартылгалар талазы-биле белеткелин үргүлчү бедидери, бодунуң хүлээлгезин харысалгалыг, чогаадыкчы ёзу-биле күүседери.

5-11 класстарга тыва дыл эртеминиң утказы болгаш тургузуу.

Школага тыва дыл эртемин (курузун) өөредириниң программасында фонетика, лексика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис) дугайында билиглерни, шынбижиириниң, бижик демдектерин шын салырынын чаңчылдарын, аас, бижимел чугааның, чаңчылдарын, стилистика элементилерин, дыл дугайында чамдык билиглерин киирген. Төрөөн дылдың школа курузунда теориялыг билиглерин тыва дыл эртеминиң база амгы

үеде дыл эртеминиң чедишкиннерин барымдаалап тайылбырлаан.

Программа шуушкак принцип ёзугаар тургустунган. Чамдык берге, улуг темаларны (лексика, сөс чогаадылгазын) ангы-ангы класстарга чадаланчак өөредири көрдунген.

5-9 класстарга төрөөн дыл курузу 1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдериниң дорт уланчызы, системажытканы болур.

11 класска өөрөнгенин катаптааш, «Орфография-шын бижилге»,

«Синтаксис болгаш пунктуация», «Сөзүглел» деп эгелерин өөренир

5-11 класстарга тыва дыл эртеминиң утказы болгаш тургузуу ниити өөредилге

программазының негелделеринге дүгжүп турар.

5-11 класстарга тыва дыл эртемин өөредириниң кол угланыышкыны, негелделери.

Программанын кол угланыышкыны - школага тыва дыл эртемин (курузун) өөредириниң фонетика, лексика,сөс чогаадылгазы, грамматика морфология,синтаксис) дугайында билиглер,шын бижииринин болгаш бижик демдектерин шын салырынын чанчылдарын,аас болгаш бижимел чугаанын чанчылдарын,стилистика элементилерин,дыл дугайында чамдык билиглерни киирген.

Төрээн дылдың школа курузунда теориялыг билиглерни (медээлерни) тыва дыл эртеминин база амгы уеде дыл эртеминиң чедиинкинерин барымдаалап тургускан.

Төрээн дыл башкыларының ажылының кол уг-шии өөреникчилерни литературлуг дылдың нормаларына чанчыктырар, оларның чугаазын, боданыр аргаларын сайзырадыры болур. Программада өөредилге материалын быжыг шингээттирери-биле катаптаашкынче чугула кичээнгейни угландырган.Чылдың эгезинде болгаш төнчүзүнде ону чорударына тускай шактар көрдүнген турар ужурлуг.

Программаның кол негелдези– тыва дыл кичээлдеринге өөредилге болгаш кижизидилге ажылын чангыс аай харылзаалыг чорудары.

ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН

10 класс (34 шак)

Блок	Тема (ооң иштинче кирип турар билиглер)	Шак саны ниити б/ш тема аайы- биле		Өөреникчилерниң ажил-чорудулгазының хевирлери
Дыл дугайында ниити билиглер	Дыл дугайында ниити билиглер	Ниити шагы – 4+1		Тыва дыл – тыва чоннуң национал дылы, ооң ужур-дузазын, кол хүлээлгелерин таныштырар. «Түрк дылдарның бөлүү» деп билиг-биле таныштырар. Эртеги түрк руниктиг бижиктиң тураскаалдарының дугайында медээ- биле таныштырар. Литературлуг тыва дылдың нормалары-биле таныштырар. Девискээр талазы- биле тыва дылдың сөс курлавырының ылгалдары-биле таныштырары.
	Дыл болгаш ниитилел. Дыл болгаш культура	1		
	Түрк дылдарның аразында тыва дылдың туружу	1		
	Эртеги түрк руниктиг бижиктиң тураскаалдары	1		
	Тыва дылдың ажыглаттынып турар хевирлери	1		Чогаадыкчы болгаш хыналда ажилдар. Хыналда диктант. Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг «Эжишкилер найыралы эртине дагны тургузар (Россия биле Тываның чижээнге)». Чогаадыг «Тыва дыл – мээң төрөөн дылым!»
	Хыналда диктант.	1		
	Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг			

Фонетика. Орфоэпия. Орфография	Фонетика. Орфоэпия. Орфография	Ниити шагы – 5+1		Сөстүң адалгазын болгаш лексиктиг утказын ылгаар. Чугаа агымынга үннерниң ажыглаттынарын сайгарар. Сөзүглелден өк-биле адаар ажык үннерни тывар. Сингармонизм дүрүмнеринге чагыртпайн баар таварылгаларлыг сөстөрни сөзүглелден тывар. Ажык эвес үннерниң туруш талазы-биле өскерлиишкиннерин тайылбырлаар.
	Фонетика, графика, орфоэпия, орфографияга катаптаашкын	1		Долу болгаш долу эвес ассимиляцияны ылгаар; диссимиляцияны танып билир. Тыва дылда метатезаны таныштырар. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазы. Литературлуг шын адалга нормалары, тыва дылда ударениениң хевирин таныштырар.
	Чугаа агымынга үннерниң өскерлири. Ажык үннерниң өскерлиишкиннери	1		Өөренип эрткен орфограммаларны танып билир, сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаар.
	Ажык эвес үннерниң өскерлиишкиннери	1		Чогаадыкчы болгаш хыналда ажылдар. Хыналда диктант.
	Слог. Тыва дылда ударение. Шын адалганың нормалары	1		Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг «Тыва дыл хүнүн мээң билип турарым».
	Тыва орфографияның принциптери	1		Төлевилел «Тыва дылда өк-биле адаар ажык үннер».
	<i>Хыналда диктант.</i> <i>Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг</i>	1		
Лексика болгаш фразеология	Лексика болгаш фразеология	Ниити шагы – 5+1		Тыва дылга лексиканың болгаш фразеологияның ужур-дузазын билир. Тыва дылдың сөс курлавырының дугайын билир. Сөс – лексикологияның өөренир кол кезии (единицазы) деп чүүлдү билир.
	Тыва дылдың сөс курлавырының дугайында билиг. Сөс болгаш ооң уткалары.	1		Сөстүң лексиктиг утказын тодарадыр, лексиктиг утка биле билигнің аразында ылгалын аңгылаар.

Лексиканың тывылган угу. Тыва дылдың лексиказының	1		Сөстүң уткаларын ылгаар. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстерни ылгаар.
ажыглалы			Доора болгаш көжүрген уткалыг сөстерниң тыптыр аргаларын ылгаар. Сөзүглелден синонимниг, антонимниг одуругларны болгаш омонимнерни танып билир. Сөстернин утка аайы-биле каттыжарының дугайын билир. Лексиканың тывылган угун билир: ниити түрк, чиңгине тыва болгаш үлегерлээн сөстер. Лексиканың ажыглалының аайы-биле бөлүктөрүн аңгылап билир. Терминнерни чугаага ажыглаар. Табу болгаш эвфемизмнерни ылгаар, оларны чугаага ажыглап билир. Чоннуң ёзу-чаңчылдарын сагыыр: <i>адыг – мажаалай, чымчак базар, хайыракан, чоорганныг, кара чүве, тайга ээзи, чер кулак – эвфемизм.</i>
Тыва ономастика болгаш ооң онзагайы	1		
Тыва лексикография	1		
Тыва дылдың фразеологизмнери.	1		
<i>Хыналда диктант. Словарьлыг диктант</i>	1		
<i>Төлевилел «Сээң адың болгаш сен»</i>			

	<p>Төлевилел «Эргижирээн сөстөрнийң бөгүнгү хүнде ажыглалы»; «Хуу чүве аттарының ниити чүве аттарынче шилчий бээри»</p>			<p>Тыва ономастиканың бөлүктөрүн чугаага ажыглаар: антропоним, топоним, зоонимнер.</p> <p>Лингвистиктиг словарьлар, энциклопедиялар-била ажылдаар. Фразеологизмнерниң утказын билир, идиома болгаш фразеологтук каттыжыышкыннарны ылгаар, чугааның байдалын барымдаалап, оларны ажыглаар.</p> <p>Сөзүглелден фразеологизмнерни таныыр, уткаларын тайылбырлаар, синонимнерин тывар.</p> <p>Фразеологизмнерниң синонимниг одуруглар тургузарынга киржилгезин билир, оларны орус дылче очулдурар.</p> <p>Чогаадыкчы болгаш хыналда ажылдар. Хыналда диктант.</p> <p>Словарьлыг диктант.</p> <p>Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг «Хуу аттар делегейинге». Төлевилел «Сээң адың болгаш сен».</p> <p>Бердинген тема ёзугаар харылзаалыг чугаа тургузар.</p> <p>Төлевилел «Эргижирээн сөстөрнийң бөгүнгү хүнде ажыглалы»; «Хуу чүве аттарының ниити чүве аттарынче шилчий бээри».</p>
<p>Морфемика болгаш сөс чогаадылгасы</p>	<p>Морфемика болгаш сөс чогаадылгасы</p>	<p>Ниити шагы –6</p>		<p>Сөс тургузуу, чогаадылгасы болгаш морфология дугайында теорияны билир.</p>
	<p>Сөс тургузуу болгаш сөс</p>	<p>1</p>		<p>Сөс чогаадыр лексика-семантиктиг, морфологтук, синтаксистиг,</p>
	<p>чогаадылганың дугайында билиг</p>			<p>морфолог-синтаксистиг аргаларны билир. Аббревиация, калька аргаларын билир.</p>
	<p>Сөс чогаадыр аргалар. Лексика-семантиктиг арга</p>	<p>1</p>		<p>Конверсия, изоляция аргалары.</p>

	Морфологтуг арга. Синтаксистиг арга	1		Сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр.
	Морфолог-синтаксистиг арга	1		
	Аббревиация болгаш калька аргазы.	1		
	Конверсия болгаш изоляция аргалары.	1		
Морфология	Морфология.	Ниити шагы-4+1		Чугаа кезектерин аңгылаарының барымдааларын билир.
	Морфологияга ниити катаптаашкын.	1		Аттыг чугаа кезектериниң ниити демдектерин, синтаксистиг хүлээлгелерин аңгылаар.
	Тускай чугаа кезектериниң грамматиктиг уткалары, грамматиктиг хевирлери	1		Тускай чугаа кезектериниң лексика-семантиктиг бөлүктөрүн ылгаар. Тускай чугаа кезектериниң грамматиктиг хевирлерин ылгаар.
	Тускай чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелери	1		Аас болгаш бижимел чугаага кылыг сөзүнүң хевирлерин, ат орнун, наречиелерни шын кылдыр ажыглаар, дылдың нормаларын сагыыр.
	Дузалал чугаа кезектери	1		Дузалал чугаа кезектериниң онзагайын тодарадыр. Чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
	<i>Немелде онаалгалыг диктант.</i>	1		Аас болгаш бижимел чугаага морфология биле орфографияның аразында харылзаазын сагыыр.
	<i>Словарьлыг диктант.</i>			Чогаадыкчы болгаш хыналда ажылдар. Немелде онаалгалыг диктант.
	<i>Немелде онаалгалыг эдертиг</i>			Словарьлыг диктант.
<i>Шинчилел ажылы</i>			Чурумал хевиринге чогаадыг «Залог болгаш вид хевирлериниң үжүр- дузазы».	
<i>«Междометие болгаш үн өттүнер сөстөр»</i>			Немелде онаалгалыг эдертиг. Шинчилел ажылы «Междометие болгаш үн өттүнер сөстөр».	

Чугаа. Чугаа	Чугаа. Чугаа стили	шагы – 5+1		Дыл болгашчугаа деп билиглерниң уткаларын тодарадыр,
стили				кызыгаарлаар.
	Дыл болгаш чугаа. Чугаа чорудулгазының хевирлери	1		Чугаа чорудулгазының хевирлерин, черин (туружун) болгаш байдалын аңгылаар.
	Харылзажылганың хевирлери.	1		Аас болгаш бижимел чугаа чорудулгазының кол элементилерин ылгаар, оларны аңгылаар.
	Чугааның аңгы-аңгы байдалдары			Чугаа чорудулгазының хевирлери: когнитивтиг, эмоционалдыг, мотивациялыг.
	Функционалдыг стильдер	1		Чугааның аңгы-аңгы байдалдары. Монолог болгаш диалогту ылгаар.
	Сөзүглелдиң стилистиктиг сайгарылгазы	1		Стильдерниң ылгавырлыг талаларын аңгылаар, ажыглаттынар черин болгаш сорулгазын тодарадыр.
	Сөзүглелди чаартырының хевирлери	1		Стильдерни аңгылаар: албан-херек, парлалга, эртем, чугаа, чечен чогаал.
	<i>Чогаадыкчы болгаш хыналда ажылдар.</i>	1		Ажылдап кылган төлевилелдиң түңнелин бижимел-биле айтыр, чыгдынган материалдарны ажыглап тургаш, презентацияга көргүзер.
	<i>Немелде онаалгалыг диктант.</i>			Доклад, аннотация, тезистер, конспект, рецензия, реферат бижиир. Бердинген сөзүглелдерниң стиль талазы-биле эдилгезин кылыр.
	<i>Эдертиг</i>			Сөзүглелдиң стилистиктиг сайгарылгазын кылыр. Сөзүглелдиң стилин, ооң ылгавырлыг демдектерин айтыр.
	<i>Кластер</i>			

Бөлүк-биле ажыл «Тыва дылда чугаа стильдери»

Тыва дылдың электроннуг корпусу-биле ажылдаар; сөзүглелди эде тургузар; кол болгаш ийи чергениң медээлерин аңгылаар.

Сөзүглелдиң стилистиктиг сайгарылгазын кылыр. Чогаадыкчы болгаш хыналда ажылдар.

Немелде онаалгалыг диктант. Эдертиг.

Кайы-бир стильдиң материалдарынга даянып, кластер тургузар.

Бөлүк-биле ажылдың хыналдазы «Тыва дылда чугаа стильдери» (тыва улустуң тоолдарынга даяныр).